

Μεταμορφώσεις της Σκέψης

---

03. Ελληνιστικοί Χρόνοι

Η Σκέψη στους ελληνιστικούς χρόνους αποτελεί επανάληψη και ανανέωση της κλασικής ελληνικής σκέψης. Με τους Σκεπτικούς ο Λόγος αυτοεξετάζεται κριτικά, οι Στωϊκοί και οι Επικούρειοι αποζητούν να θεμελιώσουν την Σκέψη στην αυτοσυνείδηση. Ο Πλωτίνος με επιρροές από τη χριστιανική θεολογία εγκαθιδρύει το νεοπλατωνισμό.

Επικούρειοι

Στωϊκοί

Σκεπτικοί

Πλωτίνος

Σειρά Ανοιχτή Σκέψη
Τόμος 3ος: Ελληνιστικοί Χρόνοι
Συγγραφέας: Αλέξης Καρούζος
anoixti-skepsi.tumblr.com
open-thought-blog.tumblr.com

Εργαστήριο Σκέψης, Αθήνα 2014

Η σειρά **Ανοιχτή σκέψη** περιλαμβάνει μια συλλογή κειμένων και ομιλιών που γράφτηκαν και εκφωνήθηκαν στο πλαίσιο των μαθημάτων που πραγματοποιήθηκαν στο **Εργαστήριο Σκέψης**, στο διάστημα 2008-2014. Αυτά τα κείμενα συνθέτουν μία ενιαία και πολυδιάστατη στοχαστική έρευνα που ιχνηλατεί τις εποχιακές μεταμορφώσεις του Χρόνου και τις περιπέτειες της φιλοσοφικής Σκέψης. Οι σκέψεις που αναπτύσσονται, επιχειρούν να συναρτήσουν την Ιστορία με τη Φιλοσοφία, με διάθεση να διερευνήσουν το Αίνιγμα του Κόσμου που δεν είναι, αλλά ξετυλίγεται ως ανοικτός χωροχρόνος με τις σκέψεις που τον εκφράζουν, με τις γλώσσες που τον ονομάζουν.

Προτιμήσαμε να μην επεξεργαστούμε, ιδιαίτερα, τα κείμενα και να τα δημοσιεύσουμε με τη μορφή που αρχικά παρουσιάστηκαν. Και το κάναμε αυτό, γιατί θέλαμε να αποδοθεί η σκέψη, το δυνατόν, στην αυθόρμητη έκφρασή της. Τα κείμενα που δημοσιεύονται και οι ιδέες που αναπτύσσονται, αποτελούν εναύσματα, για περαιτέρω αναζήτηση, έρευνα και στοχασμό και αυτός, άλλωστε, είναι ο στόχος κάθε σκεπτόμενου ανθρώπου.

Περιεχόμενα

Οι Ελληνιστικοί χρόνοι	1
Επικούρειοι	4
Στωικοί	7
Σκεπτικοί	12
Ο Νεοπλατωνισμός του Πλωτίνου	19

Οι Ελληνιστικοί χρόνοι

Η σκέψη των επιγόνων

Μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου και κατά την περίοδο της μακρόχρονης παρακμής των ελληνιστικών κρατών (την Μακεδονία, την Συρία και την Αίγυπτο), στα οποία κυριαρχούσε ο ελληνικός πολιτισμός, ανατέλλει στο παγκόσμιο γίγνεσθαι η εποχή της Ρώμης. Η Αρχαία Ρώμη, κατακτώντας την Ελλάδα, αναπτύσσεται σ' ένα ιστορικό-κοινωνικό και πρακτικό πεδίο όπου το Παν μετατρέπεται σε *res*. Η Ρωμαϊκή σκέψη και πρακτική θεωρούν το Είναι υπό την προοπτική του *res*=πράγμα (που συγγενεύει ετυμολογικά και σημασιολογικά με το *ratio*=τίποτα) και τον άνθρωπο υπό την προοπτική ενός πολίτη μιας *res publica*, ενός ισχυρού Αυτοκρατορικού Κράτους (*imperium*), ορθολογιστικού και αποικιοκρατικού, οργανωτικού και κατακτητικού. Στο εσωτερικό αυτού του Κράτους των πραγμάτων, εκλατινίστηκαν για να διαδοθούν στην οικουμένη, οι ιδρυτικές λέξεις της αρχαιοελληνικής σκέψης: ο Κόσμος και ο Λόγος και μετατράπηκαν σε *ratio* και *mundus*. Στη συνέχεια, η ελληνική σκέψη συναντά τη χριστιανική πίστη -της οποίας προηγήθηκε η ιουδαϊκή αποκάλυψη- και ο Πλωτίνος αναζητά τη χαμένη ενότητα του Παντός και προσπαθεί να αποκαταστήσει το κύρος της. Όμως, πριν προχωρήσουμε, να επισημάνουμε μια θεμελιώδη κοινωνικο-πολιτική και οικονομική μεταβολή που πραγματοποιήθηκε στα χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και αυτή δεν είναι άλλη από την εισαγωγή του ρωμαϊκού δικαίου.

Το ρωμαϊκό δίκαιο πραγματοποίησε την πρώτη διαμεσολάβηση ανάμεσα στον αρχαίο πολίτη και το άτομο-ιδιώτη, τον πρώτο ουσιαστικό διαχωρισμό τους. Η αρχαία πόλη της άμεσης δημοκρατίας είχε αποσυρθεί από το ιστορικό γίγνεσθαι, οι φυλετικές, εθνοτικές, θρησκευτικές ταυτίσεις του παλαιού κόσμου αποδομούνταν και η ψυχή παρέμενε αποπροσανατολισμένη. Η Αυτοκρατορία είχε να διαχειρισθεί μια «αδιαφοροποίητη» μάζα ανθρώπων, να «συντάξει» θεσμούς και να αναδείξει κοινωνικές φαντασιακές σημασίες που θα νοηματοδοτούσαν τον υπαρξιακό και ιστορικό προορισμό των

μελών της. Ο διαχωρισμός του ατόμου-ιδιώτη από τον πολίτη, της ιδιωτικής από τη δημόσια σφαίρα εκφράζεται και νομικά στη διάκριση του ρωμαϊκού δικαίου σε δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο. Η καινοτομία του ρωμαϊκού ιδιωτικού δικαίου, η οποία υπερέβει τον ιστορικό χωρόχρονο του δουλοκτητικο-διοικητικού συστήματος, ήταν η πρωτοφανής διάκριση και κατοχύρωση της ατομικής ιδιοκτησίας με νομικούς τίτλους από την απλή κατοχή, τον εκ των πραγμάτων δηλαδή έλεγχο στα αγαθά. Έτσι, η κοινωνία των ιδιωτών απέκτησε την πρώτη νομική της έκφραση, των θεμελιωμένων στην ιδιοκτησία οικονομικών συναλλαγών της, με ανώτατο ρυθμιστή το κράτος. Το άτομο-ιδιώτη και τις αντιφάσεις της Ρωμαϊκής κοινωνίας, εξέφραζε η άνθιση της στωικής φιλοσοφίας, αλλά και ο χριστιανισμός των πρώτων αιώνων. Ο μονοθεϊσμός, ο οποίος απέκλειε την ιεραρχία των θεών και προέβαλλε την ισότητα όλων απέναντι στον ένα και μοναδικό Θεό, αποστέρησε την ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας σε κάστες από το ιδεολογικό της θεμέλιο και διαμόρφωσε παράλληλα, ένα ηθικό πρόσωπο, το οποίο αποστρέφεται τα επίγεια για να επικοινωνήσει με τον Θεό. Κάθε άτομο ήταν υπόλογο στον Θεό και ο μοναδικός Θεός λειτουργούσε επίσης, ως μια διαμεσολάβηση ανάμεσα στον άνθρωπο και τον εαυτό του.

Το ιστορικο-πολιτισμικό περιβάλλον της Ύστερης Αρχαιότητας δι-αμορφώνεται μέσα σ' ένα πνεύμα συγκρητισμού, που επιφέρει η κατάρρευση των συνόρων και η εξασθένηση των πνευματικών διαφορών με την ανάμειξη των θρησκευτικών δογμάτων, οι άνθρωποι αισθάνονταν αβεβαιότητα και αμφιβολία σε σχέση με τις πεποιθήσεις τους. Η Ύστερη Αρχαιότητα είχε ως θεμελιώδη γνωρίσματα, τη θρησκευτική αμφιβολία, την πολιτιστική παρακμή και το κλίμα απαισιοδοξίας. Οι άνθρωποι αισθάνονταν «ότι ο κόσμος έχει γεράσει». Οι πνευματικές και μυστηριακές αναζητήσεις και τελετουργίες της εποχής περιστρέφονταν γύρω από δύο υπαρξιακούς άξονες: την ανθρώπινη πράξη και τις ανάγκες της ζωής και την αποκατάσταση της ψυχικής γαλήνης. Ο πρώτος άξονας οδήγησε στην ανάπτυξη των θετικών επιστημών και στην τεχνολογική αναβάθμιση και ο δεύτερος στην αναθέρμανση του στοχασμού για τους θεμελιώδεις προβληματισμούς της ηθικής φιλοσοφίας.

Από τους δύο παραπάνω υπαρξιακούς άξονες περιστρέφονται δορυφορικά ερωτήματα: το πώς πρέπει να ζει κανείς και να πεθαίνει, ποια είναι η πραγματική ευτυχία και πώς μπορεί να φτάσει κανείς σ' αυτή. Έτσι, ο Ηθικός στοχασμός αναδεικνύεται σε μείζον φιλοσοφικό-μεταφυσικό αίτημα που αναλαμβάνεται και διερευνάται αναλυτικά και διεξοδικά, κυρίως, από τρεις ελληνιστικές σχολές: τους Επικούρειους, τους Στωικούς και τους Σκεπτικούς. Οι Επικούρειοι και οι Στωικοί επιχειρούν να θεμελιώσουν τη σκέψη στην αυτοσυνείδηση, οι Σκεπτικοί στρέφουν τη σκέψη ενάντια στη σκέψη και οι Επικούρειοι στην αταραξία. Και οι τρεις σχολές σκέψης, προτείνουν τρόπους για να αντισταθούν και να αντέξουν οι άνθρωποι τις δυστυχίες της εποχής τους. Οι Επικούρεια φιλοσοφία προτάσσει την τέχνη της απόλαυσης αλλά απόλαυση ασκητική, η Στωική φιλοσοφία την τέχνη της βούλησης και η σκεπτική φιλοσοφία την «εποχή», την τέχνη της αμφιβολίας.

Η Σκέψη των επικούρειων και των στωικών γνώρισε τεράστια αποδοχή που ξεπέρασε την Αρχαιότητα. Αν και παρά τις αντιθέσεις που τους διακρίνουν, εντούτοις τους συνδέουμε, γιατί αποτελούν παραλλαγές στο ίδιο θέμα, αποδέχονται το ίδιο είδος απόλυτου, απρόσωπου και ενυπάρχοντος Είναι-Εν. Διακηρύσσουν ότι η θεωρησιακή φιλοσοφία είναι το μέσον για να επιτευχθεί το ηθικό ιδεώδες της ευτυχισμένης ζωής. Για τους Στωικούς, το ηθικό ιδεώδες είναι ένας βίος που εναρμονίζεται με την έλλογη φύση, η οποία μας εμπεριέχει και με την οποία ταυτιζόμαστε, σκοπός είναι η αρετή, δηλαδή αδιαχώριστα, η ελευθερία και η ευτυχία. Η Στωική σκέψη είναι η τέχνη της βούλησης. «Η φιλοσοφία διδάσκει πώς να πράττει κανείς, όχι πώς να μιλάει», λέει ο Σενέκας. Για τους Επικούρειους, ηθικό ιδεώδες είναι η ηδονή και η απόλαυση που αναγνωρίζονται στην ευτυχία και την αταραξία της ψυχής (η γαλήνια ευχαρίστηση της ψυχής). «Μάταιος ο λόγος του φιλοσόφου, αν δεν καταφέρει να θεραπεύσει τον πόνο της ψυχής», υποστηρίζει ένα επικούρειο απόφθεγμα.

Επικούρειοι

Για να αιτιολογηθεί ο ηθονοθηρικός ηθικός στοχασμός των Επικούρειων, αξιοποιήθηκε με εκλαϊκευτικό τρόπο, η Δημοκρίτεια φυσική φιλοσοφία. Βέβαια, η επικούρεια φυσική δεν έχει τίποτα κοινό με τη θετική επιστήμη υπό τη σύγχρονη έννοια του όρου. Ο λόγος της οφείλει τα πάντα στη λειτουργία της καθαυτή, που συνίσταται στη δόμηση του συνόλου και της λεπτομέρειας του πραγματικού, εξαλείφοντας την Πλατωνική Υπερβατική Ιδέα, το Αυθύπαρκτο Καλό, σε όλες του τις μορφές, για να απελευθερώσει έτσι τον άνθρωπο από κάθε πρόληψη και φόβο. Αντιλαμβάνεται ότι η Φύση και οι νόμοι της είναι ένα ενυπάρχον υλικό σύνολο.

Καθώς το πραγματικό δεν μπορεί να γεννηθεί από το μηδέν ούτε να χαθεί μέσα στο μηδέν, ενώ μεταμορφώνεται διαρκώς, αποτελείται μόνον από άτομα (υλικά στοιχεία αόρατα και αδιαίρετα) και από κενό (προϋπόθεση της κίνησης των μορφών και της εισχώρησης της μιας μέσα στην άλλη). Τα σώματα, οι ψυχές (που δεν είναι παρά ένα σώμα μέσα σε ένα άλλο σώμα), και οι θεοί (που αποτελούνται από πολύ λεπτή ύλη), είναι ένα συμπίλημα ατόμων, τα οποία συνεχίζονται στην τύχη, διαλύονται με το «θάνατο» και ανασυντίθενται κατόπιν με διαφορετικό τρόπο.

Αν δεν προσθέταμε το περίφημο κλίναμεν -την κλίση, την απόκλιση σε σχέση με την ευθεία-, τα άτομα θα έπεφταν σαν παράλληλη βροχή, με ίση ταχύτητα, χωρίς να συναντηθούν ποτέ και δε θα συνέθεταν ποτέ σώματα.

Ο Επίκουρος πρόσθεσε στη θεωρία του Δημόκριτου την «κίνησιν κατά παρέγκλισιν» με πρόθεση να τη χρησιμοποιήσει για την ερμηνεία της ελεύθερης βούλησης. Ο Titus Lucretius Carus εξέφρασε την κίνηση κατά παρέγκλιση ως *clinamen*: «παρότι τα σώματα διαγράφουν ευθείες τροχιές όταν πέφτουν στο κενό λόγω του βάρους τους, σε απρόβλεπτο χρόνο και τόπο παρεγκλίνουν λίγο από την πορεία τους, ώστε να αλλάζει η κίνησή τους. Διότι εάν δεν παρέγκλιναν, τότε όλα θα έπεφταν προς τα κάτω σαν τις στάλες της βροχής στο κενό, καμιά κρούση δε θα λάμβανε χώρα... έτσι

η φύση ποτέ δε θα είχε δημιουργήσει οτιδήποτε». Έτσι, με το «κλίναμεν», την παρέγκλιση, ο Επίκουρος εισάγει την καινοτομία και τη δημι- ουργικότητα στον ντετερμινιστικό κόσμο των ατόμων.

Το «κλίναμεν» εισάγει το ενδεχόμενον στην αμείλικτη αναγκαι- ότητα, πράγμα που επιτρέπει κάποια «ελευθερία» (με την έννοια ότι κάθε ζωντανό πλάσμα, είτε αυτό είναι άνθρωπος είτε άλογο, μπορεί να αντισταθεί στην ύλη). Όπως έγραψε ο Επίκουρος στον Μενοικέα: «Τη δεν ειμαρμένη που προτείνουν μερικοί ως κυρίαρ- χο των πάντων, ο σοφός την κοροιδεύει. ..γιατί είναι προτιμότερο να ακολουθούμε το μύθο περί θεών παρά να υποτασσόμαστε στην ειμαρμένη των φυσικών φιλοσόφων. Γιατί ο μύθος περί θεών αφή- νει να διαφαίνεται κάποια ελπίδα εξιλέωσης μέσω απόδοσης τιμών προς αυτούς, ενώ η ειμαρμένη, κατ' ανάγκην, δεν αφήνει καμιά ελ- πίδα εξιλέωσης». Οι φυσικοί φιλόσοφοι στους οποίους αναφέρεται ο Επίκουρος, είναι οι στωικοί. Οι Στωικοί υποστήριζαν την αιώνια ανακύκληση του Θεϊκού, ά-χρονου Εν-Ίδιου. Η υποταγή του ανθρώ- που στο Θεϊκό Πεπρωμένο της Φύσης τού εξασφάλιζε την Ιδανική Γνώση που αντιστοιχεί στη Βεβαιότητα. Σε αντίθεση με το Αληθινό ντετερμινιστικό Είναι και τη συμμετρία του χρόνου όπως έκαναν οι Στωικοί και στους νεώτερους Χρόνους, η νευτώνεια φυσική, οι Επικούρειοι δεν αρνούνται το Γίγνεσθαι, την απροσδιοριστία και την ασυμμετρία του χρόνου.

Ο υλισμός των Επικούρειων είναι ένας μεταφυσικός μηδενισμός και μια κοσμολογία χωρίς τελεολογική ερμηνεία: κατά βάθος, δεν υπάρχει ούτε Ον ούτε Πνεύμα, υπάρχει μόνο στοιχειώδης ύλη, τυ- χαίες συγκρούσεις ατόμων στον κενό χώρο και κανένα νόη- μα. Ο άνθρωπος δεν υπάρχει σαν τέτοιος. Βέβαια, θα αναρωτηθεί κά- ποιος, τι μας προσφέρει αυτή η γνώση; Απλώς τη δυνατότητα να απελευθερωθούμε από φόβους και φιλοσοφικές εξηγήσεις, που αποτελούν στοιχεία μιας αυταπάτης, και έτσι να οδηγηθούμε στην απουσία ταραχής, την περίφημη αταραξία. Για να οδηγήσουμε θε- τικά τον εαυτό μας, αρκεί να αποδεχτούμε μόνον ένα πράγμα: το γεγονός ότι ο ζωντανός άνθρωπος ικανοποιείται με την ηδονή και αποφεύγει το φόβο. Η απόλαυση ανυψώνει το σώμα που είναι η μόνη πραγματικότητα («η αρχή και η ρίζα κάθε καλού είναι η ικανο-

ποίηση της κοιλίας»). Το «καλό» και το «κακό» δεν είναι παρά λέξεις που καλύπτουν ό,τι μας αρέσει. Χωρίς τη σοφία όμως, θα αγνοούσαμε τις διαδικασίες που λειτουργούν κάτω από τα φαινόμενα και που προκαλούν πόνο. Μόνον ο συνετός, ο σώφρων, γνωρίζει το «τετραπλό φάρμακο» που μπορεί να μας θεραπεύσει.

Δε χρειάζεται να φοβόμαστε τους θεούς εφόσον το πραγματικό εξηγείται απόλυτα από την κίνηση των ατόμων (η έκλειψη, παραδείγματος χάριν, δεν είναι μια θείκη απειλή). Μετά τη ζωή, δε θα υπάρξει ούτε ανταμοιβή για τους καλούς, ούτε τιμωρία για τους κακούς. Αυτή η πεποίθηση -αληθινή ασέβεια- είναι που κάνει τους ανθρώπους φοβισμένους και δυστυχισμένους. Ο «θάνατος» δεν είναι τίποτα, εφόσον καταλύει την αίσθηση του πραγματικού: «Όσο υπάρχουμε, ο θάνατος δεν υπάρχει (...). Όταν έρθει ο θάνατος, εμείς δεν υπάρχουμε πια» (Επιστολή του Επίκουρου στον Μενοικέα). Ο φόβος του θανάτου δεν εδράζεται σε έλλογη εξήγηση και τεκμηρίωση, δηλητηριάζει όμως τη ζωή μας. Ο σώφρων, δε λυπάται που γεννήθηκε επειδή πρέπει να πεθάνει: ζει, απλά, χωρίς να αναζητά το θάνατο, μα και χωρίς να τον αποφεύγει. Μπορεί κανείς να ανεχθεί τον πόνο, με την προϋπόθεση ότι σταματά να τον νοιώθει, εφόσον ο θάνατος ξεπερνά τις δυνατότητες μας.

Η ευτυχία είναι προσιτή όταν γνωρίζει κάποιος και έχει τη δύναμη να περιορίζεται σε ικανοποιήσεις φυσικές και απαραίτητες (να ικανοποιεί την πείνα, τη δίψα) και να απορρίπτει εκείνες που είναι φυσικές αλλά όχι απαραίτητες (τα γευστικά εδέσματα, τις ερωτικές ηδονές) και εκείνες που δεν είναι ούτε φυσικές ούτε απαραίτητες (τα πλούτη, τις τιμές). Στην πράξη, πρέπει κανείς να είναι αυτάρκης και να αρκείται στα λίγα. Η εγκράτεια είναι η αρετή του σοφού, γιατί του επιτρέπει να φτάσει στην αταραξία, δηλαδή την απουσία αναταραχής που είναι η λυδία λίθος της ευτυχίας.

Στωικοί

Οι Στωικοί ανέλαβαν τη μεταφυσική κληρονομιά του Πλάτωνα και την ερμήνευσαν μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιούμενης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι Στωικοί αποδίδουν στον Λόγο τη δυνατότητα να αρθρώνει σε μια δομική ενότητα την τάξη των ανθρωπινων (πολιτικών) υποθέσεων με την τάξη του σύμπαντος. Η φιλοσοφία τους διδάσκει την ενατένιση των ανθρώπινων υποθέσεων από κοσμολογική ή θεία έποψη, ακριβώς γι' αυτό οι Στωικοί εισήγούνται την παγκόσμια πολιτεία. Ο κοσμοπολιτισμός τους αποδέχεται το οικουμενικό πνεύμα του Ρωμαϊκού πολιτισμού, αλλά αντίκειται, κοσμοθεωρητικά και βιοθεωρητικά, στην απολυτοποίηση της πολιτικής εξουσίας και τον επεκτατισμό του Ρωμαϊκού Κράτους της εποχής τους. Ο Στωικός φιλόσοφος Κικέρωνας, ανέδειξε τον ανθρωπισμό σε κοσμοθεωρία και ο ποιητής Σενέκας δίδαξε ότι ο άνθρωπος είναι ιερός για τον άνθρωπο. Ο ανθρωπισμός, ως η αυτοσυνειδησία της ανθρωπότητας και η ιερότητα του ανθρώπου, συντάσσουν την ανθρωπολογία των Στωικών, η οποία είχε προέλθει από τη μονιστική μεταφυσική τους (ταύτιση μικρόκοσμου-μακρόκοσμου, ύλης και πνεύματος). Η ανθρωπολογία των Στωικών θα αναβιώσει και θα εμπνεύσει την ανθρωπολογία της μονιστικής-αθεϊστικής μεταφυσικής του αναγεννησιακού και του νεώτερου Κόσμου και θα λειτουργήσει ως πρόδρομος των φιλοσοφικών θεωριών δικαίου και διακυβέρνησης. Επίσης, οι Στωικοί διαμόρφωσαν τους «μοριακούς» νόμους της λογικής, του υπολογισμού των προτάσεων. Κατασκεύασαν μια σημειωτική θεωρία, η οποία διατηρείται επίκαιρη μέχρι την εποχή μας, διακρίνοντας το σημείο σε σημαίνον, σημαίνόμενο και αναφερόμενο και ταξινομώντας τα σημεία ανάλογα με τη φύση της συσχέτισης του σημαίνοντος και του σημαινόμενου.

Οι Στωικοί συνδέουν τη μελέτη της φύσης (τη φυσική) με τη μελέτη των συλλογιστικών προτάσεων (τη λογική) και με τη μελέτη της δράσης (την ηθική). Αυτή η διανοητική και μεθοδολογική επιλογή των Στωικών είναι αναπαραγωγή της Πλατωνικής αντίληψης, η οποία εκτίθεται στον Τίμαιο. Σ' αυτήν, ο Πλάτωνας εκθέτει μια νοητική κα-

τασκευή για τη δημιουργία, τη δομή και το γίνεσθαι του σύμπαντος, που το θεωρεί στην ενότητα και την ολότητα του. Πειργράφει τις διάφορες περιοχές του σύμπαντος, οι οποίες διακρίνονται από τη δική τους οντολογία, τους δικούς τους νόμους και τη δική τους διάταξη, ενώ αποδίδει τη γένεση, τη φύση και το πεπρωμένο των ανθρώπων. Ο Λόγος εκδηλώνεται με τρεις μορφές: ως κοσμολογική (ως ιδιότητα του σύμπαντος), ανθρωπολογική (ως δραστηριότητα που προσιδιάζει στο ανθρώπινο ον) και μεταφυσική (ως πραγματικότητα της οποίας το καθεστώς και η θέση δεν είναι εύκολα προσδιορίσιμες). Οι τρεις παραπάνω όψεις του Λόγου συνδέονται άρρηκτα και συγκροτούν τον αιώνιο και άχρονο Παγκόσμιο Λόγο. Οι στωικοί, όπως και ο Ηράκλειτος, θεωρούσαν ότι όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν τον «ίδιο» Λόγο και ότι ο άνθρωπος είναι ένας μικρόκοσμος που κατοπτρίζει τον μακρόκοσμο. Η μεταφυσική αυτή παραδοχή, αποτέλεσε την αφετηρία της ιδέας ενός Δικαίου με γενική ισχύ, του Φυσικού Δικαίου όπως ονομάστηκε. Η φιλοσοφία του φυσικού δικαίου συνίσταται στη γενικότερη θεώρησή της και στην έσχατη ανάλυσή της, στην πεποίθηση ότι η επίγεια ζωή του ανθρώπινου κόσμου διέπεται σ' όλες τις εκδηλώσεις της από ακριβείς φυσικούς νόμους, οι οποίοι δεν τέθηκαν σ' αυτήν από έξω και που δεν έχουν μόνο θετική ισχύ, αλλά είναι σύμφυτοι μ' αυτήν. Υπάρχει, δηλαδή, σ' όλες τις περιοχές του κόσμου μια φυσική τάξη και η λογική σκέψη έχει την ικανότητα και το χρέος να απομακρύνει τα εμπόδια και τις δυνάμεις που παρεμποδίζουν την ανάδειξη και το φωτισμό αυτής της τάξης. Η ιδέα του φυσικού δικαίου μελετήθηκε και συστηματοποιήθηκε στη χριστιανική θεολογία του μεσαίωνα. Στα μεγάλα συστήματα των σχολαστικών θεολόγων, ο φυσικός νόμος και η φυσική λογική είναι προβαθμίδες της Θείας Χάρης. Ωστόσο όμως, στην καθολική κλίμακα των βαθμίδων των θείων σκοπών, αποτελούν ιδιαίτερο στρώμα με ιδιαίτερη νομοτέλεια. Οι περιοχές του επίγειου κόσμου, οι οντικές περιοχές (η φυσική πορεία, η κοινωνική τάξη, η οικονομία, το κράτος, ο πολιτισμός), ρυθμίζονται από ιδιαίτερους και καθαρά εγκόσμιους νόμους. Οι θεωρίες, γι' αυτές τις περιοχές του επίγειου κόσμου, κατασκευάζονται από την εγκόσμια λογική και μόνο στο σύνολο του κόσμου μπορούν αυτές οι περιοχές να αποτελέσουν μέλη της τελεολογίας του Θείου παγκόσμιου σχεδίου και να διερευνηθούν όχι πια από τη φιλοσοφία, αλλά από

τη θεολογία. Η ιδέα του φυσικού δικαίου, όπως είχε αρχικά διατυπωθεί από τους Στωικούς και είχε αναπτυχθεί από τους σχολαστικούς θεολόγους του μεσαίωνα, ενέσχυε τον 16ο και 17ο αιώνα η θεολογική αντίληψη περί φυσικού δικαίου γίνεται ορθολογικό φυσικό δίκαιο. Με την αποσύνθεση του θεολογικού συστήματος, όπου είχε καταταχτεί και η θεωρία του φυσικού δικαίου των επίγειων ατομικών-οντικών κατηγοριών, η ιδέα του φυσικού δικαίου διεκδικήθηκε και απαλλοτριώθηκε από τον ανερχόμενο ουμανισμό στους Νέους Χρόνους. Η εγκόσμια λογική, η οποία στον θεολογικό κόσμο θεωρούνταν κατώτερη βαθμίδα της γνώσης, λόγω της αποκάλυψης του Θείου Λόγου, αλλά και φως θαμπωμένο από το προπατορικό αμάρτημα, μετεξελίσσεται σε κανόνα (γίνεται το Δέον) του κόσμου. Η οντολογική και μεταφυσική θεμελίωση του Λόγου και της λογικής των Νέων Χρόνων, έχει πηγή της στην ηθική δεοντολογία (Ιδέα του Ανθρώπου) και είναι ακριβώς αυτή η μεταφυσική δεοντολογία, που νοηματοδοτεί την έννοια του Λόγου, επιβάλλει και επιτηρεί την ερμηνεία των σχέσεων κυριαρχίας στα πλαίσια του αστικού πολιτισμού. Η έννοια «φύση», όπως νοηματοδοτείται στα πλαίσια του φυσικού δικαίου, έχει μεταφυσική βαρύτητα και φανερώνει την ουσία του πράγματος, το πώς είναι και το πώς οφείλει να είναι.

Αλλά, ας επιστρέψουμε στην Ρωμαϊκή εποχή .... Η θεμελιώδης ιδέα του στωικισμού είναι ότι η Φύση είναι το αιώνιο και άχρονο Εν όπου τα πάντα επανέρχονται αενάως (θεωρία της αιώνιας ανακύκλωσης). Το Εν είναι το Ίδιο, αυτό ακριβώς το Εν-Ίδιο είναι η Ζωή του κόσμου με την οποία συνδέονται όλα τα Πολλαπλά-Διαφορετικά όντα. Τα όντα περιέχονται στο Εν-Είναι, δεν μπορούν να υπάρξουν παρά μόνο μέσω του Ενός και η εξάρτηση των πλασμάτων από τον Πλάστη, η διαίσθηση της γένεσης και της συγγένειας, νοού- νται ως ταύτιση του μέρους με το όλο. Το Όλο φανερώνεται μόνο μέσα από τα μέρη του, Όλον και μέρη θεωρούνται ως αναγκαία αλληλουχία, ως η Ειμαρμένη (Πεπωμένο), η οποία συμπυκνώνει και περιλαμβάνει στο σύμπαν το ον που Είναι-Εν και το Είναι-Εν που είναι ον. Καθώς οι αιτίες και τα αποτελέσματα συνδέονται αδιάρρηκτα, νόμος του κόσμου είναι το Πεπωμένο. Αυτή η φυσική φιλοσοφία είναι και θεολογία, γιατί αν όλα είναι το Ίδιο, ο Λόγος περί των θεών είναι ταυτόσημος με τον λόγο περί φύσεως. Σ' αυτή την

εξίσωση, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τον Θεό του Ιουδαϊο-χριστιανικού μονοθεϊσμού. Βέβαια, «Ο Θεός» των στωϊκών, δεν είναι κάποιο συγκεκριμένο Όν, αλλά το σύνολο του κόσμου, ο οποίος είναι παρόν μέσα σε κάθε κοσμική εκδήλωση. Είτε τον ονομάζουμε Αναγκαιότητα, Λόγο (αρχή του νοητού) είτε Πνεύμα (που δίνει ζωή), τα πάντα συμβαίνουν σύμφωνα με τους παγκόσμιους νόμους της Φύσης, που είναι το Πεπρωμένο και η Πρόνοια. Ο άνθρωπος ενώ είναι ένα φυσικό όν ανάμεσα σε άλλα, διαφέρει από τα άλλα γιατί διαθέτει λογική και γιατί η ψυχή του είναι ένα απόσπασμα του παγκόσμιου Λόγου. Αυτή η ανθρωπολογική αντίληψη προέτρεψε τους στωϊκούς να αναπτύξουν μια λογική της σχέσης που πολλοί σύγχρονοι θα ανακαλύψουν με μεγάλο ενδιαφέρον. Η θέση του ανθρώπου στο Ενιαίον Όλον τού υπαγορεύει μια συγκεκριμένη ηθική στάση και ανάλογους κανόνες συμπεριφοράς: να ζει σύμφωνα με τη Φύση, σε πλήρη αρμονία μαζί της. Απόσπασμα του κόσμου, ο άνθρωπος που διέπεται από το Λόγο, θα πρέπει να πράττει, μέσα σε ένα κόσμο που διέπεται από το Πεπρωμένο, έτσι ώστε να δημιουργεί μια συμφωνία. Γιατί να θέλει κανείς τον κόσμο ως έχει αντί να τον αλλάξει; Γιατί είναι θεός. Όπως ο Θεός χαρακτηρίζεται από την αταραξία του, ο σοφός πρέπει να τη δημιουργήσει μέσα του: στόχος του η απάθεια. Να τι μας λέει ο Επίκτητος στο Εγχειρίδιο 8: «Μη γυρεύεις τα πράγματα να γίνονται όπως τα θέλεις, παρά θέλε τα πράγματα όπως γίνονται, και θα ευτυχήσεις».

Η συμφωνία με την αναγκαιότητα της Φύσης προκαλεί την ευτυχία γιατί πραγματώνει την ενότητα της ζωής και του ατόμου κάτω από τον κανόνα της λογικής, ο οποίος συμφωνεί με τη Φύση. Υπ' αυτή την έννοια, ο άνθρωπος ολοκληρώνει τη Φύση. Αλλά ο στωικισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί μοιρολατρία. Μπορεί το πεπρωμένο να μην εξαρτάται από την ανθρώπινη βούληση, αλλά το πώς θα αντιμετωπίσουμε αυτό που δεν εξαρτάται από εμάς επαφίεται στην ανθρώπινη απόφαση. Έχουμε την δυνατότητα να δεχόμαστε ή να απορρίπτουμε αυτό που μας επιβάλλεται. Δεν εξαρτάται από μας το συμβάν της γέννησής μας από τη Φύση και η επιστροφή σε αυτήν, μπορούμε όμως, να επιλέξουμε τη στάση μας σε σχέση με το αναπόφευκτο.

Η στωική ηθική οργανώνεται λογικά γύρω από την αξονική έννοια της ομολογίας. Σύμφωνα μ' αυτήν, οι φυσικοί νόμοι είναι εκδηλώσεις του καθολικού Λόγου που διέπει τη Φύση, πράγμα που σημαίνει ότι η Φύση είναι Λόγος (ο υπερβατικός ιδεαλισμός του Hegel, μετά από 15 αιώνες, θα υποστηρίξει ότι «καθετί που είναι πραγματικό είναι και λογικό» και αντιστρόφως) και ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να ζει «ομολογουμένως τη φύσει». Στο πλαίσιο αυτό, η αρετή εμφανίζεται ως μια ελεύθερη βούληση, δηλαδή ως μια συνεχής επιλογή των ενδεξιγμένων αποφάσεων που συμμορφώνουν τη συνείδηση στην κοσμική τάξη. Το πάθος, από την άλλη πλευρά, είναι ο λόγος που παρεκκλίνει από το Λόγο της Φύσης και μ' αυτή την έννοια το πάθος είναι ά-μετρος λόγος. Αυτό επιβάλλει τη θεραπεία των παθών, η οποία προϋποθέτει αναθεώρηση των κρίσεων. Η ηθική λογοκρατία των Στωικών αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην προσωπική ευθύνη και αυτό αποδεικνύεται ευκρινέστερα στη διάκριση που επιχειρεί ο Επίκτητος, μεταξύ του «εφ' ημίν», δηλαδή των λογικών κρίσεων και όσων εξαρτώνται από τη συνείδηση και των «ουκ εφ' ημίν», δηλαδή του σώματος, των αγαθών, της φήμης και των αξιωματών, των οποίων δεν έχουμε την ευθύνη και τα οποία, όπως θεωρεί ο Επίκτητος, δεν πρέπει ούτε να επιθυμούμε ούτε και να φοβόμαστε, αλλά να δείχνουμε αδιαφορία. Επειδή ο Λόγος είναι διάχυτος τόσο στο σύμπαν όσο και στη συνείδηση του ανθρώπου είναι προφανές ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι από φύσης. Αυτό συνεπάγεται λογικά την ηθική καταδίκη της δουλείας και αγάπη προς το ανθρώπινο γένος, αλλά και υιοθέτηση μιας κοσμοπολιτικής πολιτικής διάθεσης. Η αγάπη προς τον άνθρωπο (φιλανθρωπία) παραμένει απρόσωπη, ο ίδιος ο φιλόσοφος δεν έχει οικογένεια, οικογένειά του είναι όλη η ανθρωπότητα. Το στωικό ηθικό ιδεώδες είναι, όμως, κατά βάση αρνητικό ιδεώδες, με την προτροπή «ανέχου και απέχου», η οποία ωθεί να αποφεύγουμε κάθε πρωτοβουλία και να υποφέρουμε αδιαμαρτύρητα. Η στωική ηθική καταξιώνει την απάθεια, ένα ιδεώδες που αγνοεί τη συγκίνηση της αληθινής αγάπης και την ενεργητικότητα της αλληλεγγύης. Η Ηθική των στωικών διοχετεύθηκε μετουσιωμένη στον ύστερο χριστιανισμό και επέδρασε καθοριστικά στη διανόηση των πρώτων πατέρων της χριστιανικής εκκλησίας.

Σκεπτικοί

Το φιλοσοφικό ρεύμα των σκεπτικών εμφανίστηκε στους Αλεξανδρινούς χρόνους. Η γενεαλογία όμως του σκεπτικισμού ανάγεται στην προβληματική της αρχαίας σοφιστικής και η ιστορία του εκτείνεται από τον 3ο αι.πΧ ως και τον 3 μ.Χ. Οι σκεπτικιστές αναζήτησαν την απάθεια και την αταραξία μέσω της οντολογικής και γνωσιοθεωρητικής αμφιβολίας και αβεβαιότητας. Στο ιδανικό της γνώσης, προέταξαν τη ζωή και την εμπειρία.

Ο Πύρρων, ο οποίος χάραξε τις κατευθυντήριες πεποιθήσεις της σκεπτικιστικής σκέψης, υποστήριζε ότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε το Είναι των φαινομένων, αλλά μόνο τις υποκειμενικές αποφάνσεις που διατυπώνουμε γι' αυτά. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο, η «μή έκφραση κρίσεων» («εποχή» κατά τον Πύρρωνα), η τέλεια αδιαφορία, όσον αφορά τη δυνατότητα βέβαιης γνώσης, οδηγεί στην απάθεια, η οποία θεμελιώνεται στην αβεβαιότητα, αφού ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίσει τίποτα. Οι σκεπτικοί ταλαντεύονται ανάμεσα στο να ι και το όχι -την άρνηση και την κατάφαση. Τη στάση αυτή, η σκεπτική φιλοσοφία τη θεωρεί φυσική, κι επομένως οριστική στάση τού ανθρώπου μπροστά στα άλυτα προβλήματα του Σύμπαντος.

Ο σκεπτικιστής φιλόσοφος των αλεξανδρινών χρόνων, Σέξτος ο Εμπειρικός, αξιοποιώντας τα επιχειρήματα που διατύπωσε ο σοφιστής Γοργίας, για να αποδείξει την ανυπαρξία του όντος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ακυρώνεται το κριτήριο της αλήθειας, διότι για κάτι που δεν υπάρχει και δεν μπορεί να γίνει γνωστό ή να μεταδοθεί σε άλλους, δε θα μπορούσε να υπάρξει κάποιο κριτήριο». Ο Σέξτος ο Εμπειρικός και ο Μηνόδοτος, επιχείρησαν να δημιουργήσουν μια φιλοσοφία της εμπειρίας. Από τη στιγμή που απέκλεισαν τη δυνατότητα ανακάλυψης του Είναι των πραγμάτων, γιατί ενδέχεται να μην υπάρχει Είναι, η εμπειρική επιστήμη αναζητά αλλού τα θεμέλια, τα οποία είναι αδύνατον να ανευρεθούν στο αντικείμενο. Ενώ ο Πλάτων είχε θεμελιώσει την αληθή αναλογία και ο Αριστοτέλης την επαγωγή με βάση την ουσιαστική αξία του μέσου όρου, ο Μηνόδοτος, αναζητά στην υποκειμενικότητα της εμπειρίας

το κριτήριο ή τον κανόνα που θα του επιτρέψει τη μετάβαση από το φαινομενικό στο φαινομενικό (προαναγγέλοντας τον Σκώτο εμπειριστή φιλόσοφο Hume). Τον αναλογικό συλλογισμό που εδράζεται σε μια αντικειμενική σχέση, τον διαδέχεται ένα είδος επιλογικής επαγωγής, η οποία παρακινείται από την αληθοφάνεια ή από μια σχέση απαλλαγμένη από τη δογματική αναγκαιότητα. Επίσης, ο Σέξτος ο Εμπειρικός στον αντιρρητικό λόγο του «Προς αστρολόγους», θέτει τις βάσεις της πειραματικής επιστήμης. Στο έργο αυτό, διατυπώνει κριτικά ερωτήματα και μελετά τις δυσχέρειες που ανακύπτουν κατά τη μέτρηση του χρόνου: μπορούμε να ισχυριστούμε ότι είναι διαρκής η ροή του νερού στην κλεψύδρα; Πώς είναι δυνατό να μετρήσουμε την ταυτόχρονα, η οποία, αφού έχει οριστεί, σχετικοποιεί τις χρονομετρήσεις;

Με τις κριτικές ενστάσεις των σκεπτικιστών φιλόσοφων, η εμβέλεια του Λόγου, όσον αφορά την εγκυρότητα και τη δυνατότητα θεμελίωσης του Είναι και της γνώσης, δέχεται ένα «ευεργετικό» πλήγμα. Οι σκεπτικιστές φιλόσοφοι είτε μετριοπαθείς είτε ακραίοι, υπονομεύουν το μεταφυσικό δόγμα για τη δυνατότητα βέβαιης και έγκυρης γνώσης προωθούν τη γενικευμένη αμφιβολία και την άρση οριστικής απόφασης («εποχή»), για τη γνώση και την αλήθεια οποιουδήποτε φαινόμενου.

Με τους σκεπτικιστές της ύστερης αρχαιότητας εδραιώνεται η κριτική του Λόγου και αναδεικνύεται ως η πεμπτουσία του Λόγου. Στους νεώτερους χρόνους, ο Kant με την «κοπερνίκεια αντιστροφή» της σκέψης που επιχείρησε, θα συναρτήσει το Λόγο με την αυτοκριτική και τον αυτοέλεγχό του, ως γνωστικού οργάνου. «Ο Λόγος οφείλει σε ό,τι επιχειρεί να υποτάσσεται στην κριτική» μας λέει ο Kant και έκτοτε η κριτική του Λόγου θα αποτελεί την αφετηρία κάθε γνωσιολογικού και επιστημολογικού εγχειρήματος.

Θα λέγαμε ότι η κριτική του Λόγου αποτελεί τη συμμετρική του σκιά και την αντιθετική του εικόνα, η οποία συνοδεύει αδιάλειπτα το διάβημα του Λόγου στις περιπέτειες της ιστορικής του συγκρότησης. Ο σκεπτικισμός αναβίωσε στους νεώτερους χρόνους με τον Michel Eyquem de Montaigne που δίδαξε τις δυσχέρειες και το ανέφικτο της γνώσης του Είναι. Σε κάθε στιγμή, σημειώνει ο Μοντένιος, η

νόηση πρέπει να διαπιστώνει την άγνοιά της, ώστε να αναθεωρεί εγκαίρως τις απόψεις της όταν διαπιστώνεται η πλάνη της. Για τον Μοντένιο δεν υπάρχει θεμέλιο της γνώσης (οι αισθήσεις ή ο ορθός λόγος) και εάν υπήρχε δε θα ήταν επαληθεύσιμο. Δεν υπάρχει απόλυτο κριτήριο της αλήθειας και ως εκ τούτου «δεν έχουμε καμμία επικοινωνία με το Είναι», με άλλα λόγια καμμία πρόσβαση στο απόλυτο. Άλλωστε πώς θα μπορούσαμε να γνωρίσουμε το απόλυτο όταν δεν μπορούμε: α) να ελέγξουμε και να επαληθεύσουμε την αξιοπιστία των μέσων που χρησιμοποιούμε, των αισθήσεων, της λογικής ικανότητας, των θεωριών και των εργαλείων; β) να συγκρίνουμε τις παραστάσεις για το Είναι με το Είναι, εφόσον αντιλαμβανόμαστε μόνο τις παραστάσεις μας;

Αλλά και ο Pascal, έναν αιώνα αργότερα, θα παρατηρήσει πως καμμία αλήθεια δεν έχει σταθερό θεμέλιο («αλήθεια εντεύθεν των Πυρηναίων, πλάνη εκείθεν»). Βέβαια, ο Pascal είναι σκεπτικιστής όσον αφορά τη δυνατότητα της γνώσης και της κατανόησης του Είναι με την επιστήμη και τη λογική. Για τον Pascal, η σκέψη και όχι η συλλογιστική λογική, η λογική της καρδιάς και η πίστη και όχι η αποδεικτική λογική της νόησης είναι οι πνευματικές δυνάμεις από τις οποίες προέρχεται η προσέγγιση του ά-φατου, της ριζικής ετερότητας και η αυθεντική καινοτομία. Αλλά και η γνωσιολογία του θεμελιωτή του νεώτερου εμπειριστικού ιδεαλισμού, του Βρετανού John Locke εγκαθιστά έναν μετριοπαθή σκεπτικισμό στην καρδιά της διανοητικής ζωής: «Τείνω να διατηρήσω τις αμφιβολίες μου: όσο και εάν η ανθρώπινη εργατικότητα προωθήσει την ωφέλιμη και πειραματική φιλοσοφία σχετικά με τα φυσικά πράγματα, η αυστηρή επιστημονική γνώση θα εξακολουθεί να μας διαφεύγει. Βεβαιότητα και αποδεικτικότητα δεν μπορούμε να ισχυριζόμαστε στα ζητήματα αυτά». Επίσης, ο ριζοσπαστικός εμπειρισμός του Hume κατατείνει σ' έναν μετριοπαθή σκεπτικισμό. Για τον Hume, τα περιεχόμενα της ανθρώπινης νόησης είναι απλώς εντυπώσεις ή ιδέες και οι ιδέες δεν είναι παρά «οι σβησμένες εικόνες των πρώτων». Συνεπώς δε γνωρίζουμε τον κόσμο όπως Είναι, αλλά μόνον τις αντιλήψεις που έχουμε γι' αυτόν (οντολογικός σκεπτικισμός). Αλλά πώς είναι δυνατόν να γνωρίζουμε αν οι αντιλήψεις μας είναι αληθινές ή όχι, εφόσον το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να τις συγκρίνουμε με

άλλες αντιλήψεις (γνωσιολογικός σκεπτικισμός); Το Είναι μας διαφεύγει, ο σκεπτικισμός του Χιούμ είναι ανέκκλητος, αλλά αυτό του απαγορεύει να προβάλλει αξιώσεις για το απόλυτο (ο αυθεντικός σκεπτικιστής αμφιβάλλει ακόμα και για τις αμφιβολίες του)..

Ο δογματικός σκεπτικισμός καταλήγει σε αντινομίες και αντιφάσεις και αυτό γιατί αρνείται κάθε λογικό κύρος στον Λόγο και αυτό αποτελεί λογική αντίφαση μιας που αξιοποιεί τον Λόγο για να υπονομεύσει τη δυνατότητά του να γνωρίσει, αλλά και ο μετριοπαθής σκεπτικισμός δέχεται δυνατότητα αναίρεσης γιατί όπως έδειξε ο άγιος Αυγουστίνος το αληθοφανές, το οποίο είμαστε αποκλειστικά σε θέση να γνωρίσουμε, όπως διατεινόταν οι οπαδοί της Ακαδημίας, προϋποθέτει ως κριτήριο διάκρισης το αληθές, του οποίου τη γνώση αρνούνται.

Θα λέγαμε όμως ότι η σκεπτικιστική προβληματική δεν συμπεραίνει ότι δεν υπάρχει το Είναι ή ότι τίποτε δεν είναι αληθινό -γιατί έτσι δε θα υπήρχε κανένα συμπέρασμα (αυτό δε θα ήταν σκεπτικισμός, αλλά σοφιστική), αλλά ότι τίποτε δεν είναι βέβαιο, ούτε καν ο ισχυρισμός της αβεβαιότητας των πάντων. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε ότι ο σκεπτικιστικά σκεπτικιστής ή αλλιώς ο μετριοπαθής σκεπτικισμός -του Μοντένιου, του Pascal ή του Hume- δεν αποφαίνεται με βεβαιότητα για την αβεβαιότητα του Είναι και της γνώσης. «Ενδέχεται να υπάρξουν αληθείς αποδείξεις, αλλά αυτό δεν είναι βέβαιο, δεν αποδεικνύεται» παραδεχόταν ο Πασκάλ, «συνεπώς, αυτό δε δείχνει τίποτε άλλο εκτός από το ότι δεν είναι βέβαιο πως τα πάντα είναι αβέβαια» προσθέτει ο συγγραφέας των Σκέψεων. Και συνεχίζει ο Pascal: «Τίποτε δεν ενισχύει περισσότερο τον πυρρυνισμό από το γεγονός ότι υπάρχουν αυτοί που δεν είναι πυρρύνειοι, αν είσαν όλοι πυρρύνειοι, θα είχαν άδικο». Για τον Pascal δεν μπορούμε ούτε να γνωρίσουμε απολύτως, ούτε να αμφιβάλλουμε απολύτως, ο σκεπτικισμός δικαιώνεται μέσω της αδυνατότητας της δικαίωσής του. Ο Σκεπτικός αναζητά την αλήθεια και τη γνώση αυτό το κάνει, όχι απλώς διερευνώντας και αμφισβητώντας τους συλλογισμούς των άλλων σχετικά με αυτά που ισχυρίζονται και πράττουν, αλλά καταστρώνοντας επιχειρήματα που θα θεμελιώσουν αρτιότερα τις πεποιθήσεις του. Η παραγωγή ορθολογικών

εξηγήσεων για την τεκμηρίωση των πεποιθήσεων, απαιτεί τη διατύπωση έγκυρων συλλογισμών και σ' αυτό το σημείο ο σκεπτικός συγκλίνει με το δογματικό. Η απόκλιση τους αναδεικνύεται στο γεγονός ότι ο απόλυτα δογματικός υποστηρίζει ότι ανακάλυψε την αλήθεια, ο μετριοπαθής δογματικός υποστηρίζει ότι η αλήθεια δεν μπορεί να ανευρεθεί αμέσως, αλλά προσεγγίζεται βαθμιαία και σταδιακά. Ο Σκεπτικός δεν αρνείται, αλλά ούτε καταφάσκει σ' αυτά τα ενδεχόμενα, συνεχίζει να επιδίδεται στο σκέπτεσθαι ή στην έρευνα. Βέβαια, η έρευνα ενέχει την προσδοκία της ανακάλυψης, η οποία θα αποτελέσει ένα είδος γνώσης ή πίστης. Οι σκεπτικοί πιστεύουν ότι ακόμα και όταν φανταζόμαστε ότι οδηγούμαστε σε κάποια γνώση, μετά από λίγο διαπιστώνουμε ότι η απόφασή μας ήταν πρόωρη. Η περαιτέρω αναζήτηση και έρευνα θα αποκαλύψει πώς η κατάσταση ήταν περισσότερο σύνθετη και προβληματική και θα αναιρέσει τους αρχικούς ισχυρισμούς. Έτσι, θα καταλήξουμε πώς δεν υπάρχει λόγος να τοποθετούμαστε, οπότε θα σταματήσουμε να διατυπώνουμε κρίσεις («εποχή»), πράγμα που σημαίνει ότι θα τηρούμε μια ψυχο-νοητική αδέσμευτη στάση, σε οποιοδήποτε θέμα. Όπως υποστηρίζουν οι σκεπτικοί, αυτό που επιζητούμε με την έλλογη δέσμευση στις πεποιθήσεις μας είναι η ασφάλεια και η ευτυχία. Για να μη μας θλίβει η αβεβαιότητα για το πώς είναι τα πράγματα και για να οδηγηθούμε στη γαλήνη του νου, που είναι το ιδανικό που επιδιώκουμε, υποκύπτουμε στον πειρασμό να υπερεκτιμήσουμε τις δυνάμεις της λογικής και να δεσμευτούμε πρόωρα στην αλήθεια μιας θεωρίας. Μόνον αν συνειδητοποιήσουμε τη ματαιότητα της δέσμευσης σε μία πεποίθηση θα διατηρήσουμε την ηρεμία μας και αυτό μπορούμε να το επιτύχουμε με την ενδελεχή έρευνα, η οποία επιφέρει αναστολή κρίσης, η οποία με τη σειρά της προκαλεί την πολυπόθητη γαλήνη του νου, την οποία επιζητούν όσοι επιθυμούν απαντήσεις. Οπότε ο σκεπτικός βρίσκει τη γαλήνη του νου γιατί δεν την αναζητά, τη βρίσκει ως αποτέλεσμα της αυστηρής έρευνας, η οποία δε σου επιτρέπει να δεσμευθείς υπέρ της μίας ή της άλλης θεωρητικής άποψης. Το γεγονός ότι ο σκεπτικός δε δεσμεύεται υπέρ της μίας ή της άλλης θεωρητικής άποψης, συνιστά μια στάση πίστης (όχι θεολογική ή μυστικιστική, αλλά αιρετική) στη σκέψη της «εποχής». Κατανοούμε ότι η πίστη ενυπάρχει σε κάθε σκέψη, προηγείται του λόγου και των λογικών του μια προκαταρκτική συγκατάθεση,

ένα ναι, καθοδηγεί τη μυθική ή και λογική επεξεργασία των απόψεων που καταλήγουν σ' ένα όχι ή σε ένα ναι και όχι. Βλέπουμε τη σκέψη να ανταποκρίνεται σε ένα κάλεσμα που δέχεται από τον Κόσμο και ανοίγει τον ορίζοντα του χωροχρόνου.

Ο Σκεπτικός είναι για τον Δογματικό η ενσάρκωση της ένστασης, αλλά και η πληθυντικότητα των δογματισμών είναι η απόρριψη του δογματισμού, η οποία αποδυναμώνει τη διεκδίκηση της βεβαιότητας από κάθε δογματισμό ξεχωριστά. Επίσης, ο σκεπτικισμός επικυρώνεται από την πληθυντικότητα των μορφών του (Ο Σέξτος διαφοροποιείται από τον Πύρρων, ο Μονταίνιος από τον Hume) και από την ίδια την ύπαρξη (επιχείρημα του Pascal). Η σκεπτικιστική σκέψη και η ορθολογική επιχειρηματολογία που διατυπώνει, μας υπενθυμίζει ότι η φιλοσοφία είναι μια μη επιστημονική θεωρητική πρακτική, γεγονός που σημαίνει ότι δεν μπορεί ούτε να αποδειχθεί λογικά (σε αντίθεση με τα μαθηματικά), αλλά ούτε και να διαψευστεί εμπειρικά (σε αντίθεση με τις πειραματικές επιστήμες). Οι φιλόσοφοι που επιμένουν σε μια δογματική στάση και καυχώνται ότι έχουν αποδείξει την αληθοέπεια των θέσεων τους, αμφισβητούνται από τις διενέξεις τους σχετικά με οποιοδήποτε θέμα, αλλά και από την αδυναμία τους να πείσουν ή ακόμα να αναιρέσουν τις πεποιθήσεις ο ένας του άλλου. Αυτό που λογικά και εμπειρικά συνάγεται από την ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά και από τη φιλοσοφία της ιστορίας είναι το αληθές ως διαφορά και το απόλυτο ως αντίθεση. Δεν υπάρχει φιλοσοφία που να είναι απαλλαγμένη από οποιαδήποτε κοσμοθεωρητική σκοπιά, αντίθετα το ίδιο το ενέργημα του φιλοσοφείν συνιστά μια κοσμοθεωρητική σκοπιά, μεταξύ άλλων (θεολογικών, μυστικιστικών, λογοτεχνικών κ.ά). Έτσι επιβεβαιώνεται η ιστορικότητα της αλήθειας, πράγμα που δεν οδηγεί στον σχετικισμό και τον ιστορικισμό, αλλά στην αποδόμηση της ιδέας της αιώνιας αλήθειας και των εννοιών που διεκδικούν καθολική ισχύ, αλλά επίσης και του ιδεώδους της αντικειμενικής γνώσης. Κυρίως όμως αυτό που υπαινίσσεται η σκεπτικιστική σκέψη, είναι η αδυνατότητα εξαντικειμενικοποίησης του Κόσμου και η δυνατότητα θεματικής παρουσίας του από τις οντικές επιστήμες.

Το σκέπτεσθαι είναι μια πνευματική έρευνα και ένας στοχαστικός

βίος, μια «αίρεση βίου» που δεν αναζητά ούτε τη βεβαιότητα ούτε την αμ-φιβολία, αλλά τον Κόσμο (που περιλαμβάνει την εναλλασσόμενη σχέση Είναι και μη-Είναι). Ο Κόσμος «είναι» η άλλη όψη της σκέψης και ταυτόχρονα «είναι το άρρητο, το α-διανόητο, το αδύνατο, η σκέψη βρίσκεται συνεχώς σε σχέση με το ά-σκεπτο, την άρνηση, την αρνητικότητα και το μηδέν. Αυτό που είναι, το ον, είναι ταυτόχρονα «είναι» και «τίποτα», έτσι η σκέψη είναι ανάμεσα στο είναι=πλήρες και το τίποτα=κενό. Κατανοούμε ότι ο κόσμος δεν έχει ύπαρξη με την αυστηρή σημασία του όρου και το ον δεν είναι αυθύπαρκτο, σταθερό, στατικό και πλήρες. Όλες οι στοχαστικές προσεγγίσεις με τις οποίες επιχειρούμε να διερευνήσουμε τον Κόσμο και τα όντα περιλαμβάνουν την αρνητικότητα, το κενό και το μηδέν. Η σκέψη που απορρέει από την ενιαία και διαφοροποιημένη σχέση πλήρους-κενού, παν-τίποτα, παραμένει προβληματική και ριζοσπαστικά ερωτηματική.

Ο Νεοπλατωνισμός του Πλωτίνου

Ο νεοπλατωνισμός εμφανίζεται τον 3ο αι. Μ.Χ και επιχειρεί μια ύστατη συνθετική εργασία που συνδυάζει πλατωνικές, αριστοτελικές, στωικές, επικούρειες και σκεπτικές θέσεις. Ως σύστημα δεν αποτελεί συμπλήρωμα από τις αρχές των προηγούμενων συστημάτων, αλλά καταξίωσή τους, με ανάδειξη των όμοιων στοιχείων και παραμερισμό των διαφορών τους. Ο νεοπλατωνισμός του Πλωτίνου, ανέπτυξε τη μυστικιστική διάσταση της φιλοσοφίας, μέχρι του σημείου που την κατέστησε μια άλλη στάση απέναντι στον λόγο της οντολογίας και της μεταφυσικής. Το Όν παραχωρεί την προτεραιότητα στο Έν και ο λόγος στην έκσταση, στην πίστη και τη σιωπή.

Ο Πλωτίνος εμπνεύστηκε από την Πλατωνική θεωρία των Ιδεών και τη μεταφυσική διύστικη φιλοσοφία του. Έτσι, διέκρινε το Είναι στο Έν-Παν, το απόλυτο Θείο φως και στην Ύλη, την απουσία φωτός, το απόλυτο σκοτάδι που δεν είναι τίποτα.

Το Είναι του Όντος το αντιμετώπισε ως μια αυτοδημιούργητη δομική Οντότητα που απαρτίζεται από τρία δομικά επίπεδα ή υποστάσεις: το Έν, το Νου και την Ψυχή. Οι τρεις υποστάσεις δημιουργήθηκαν μέσω της διαδικασίας της απορροής. Εξ απορροής του Ενός που αποτελεί την ανυποθετική Αρχή, δημιουργήθηκε ο Νους, εξ απορροής του οποίου δημιουργήθηκε η Ψυχή, η οποία εισέβαλλε στο πεδίο της ύλης και έδωσε τη μορφή που παρατηρούμε στα αισθητά πράγματα. Κάθε υπόσταση τείνει να επιστρέψει στην υπόσταση από την οποία προήλθε. Έτσι, ο Νους επιδιώκει να επιστρέψει στο Έν και η Ψυχή επιζητεί να επιστρέψει στο Νου, ώστε εν συνεχεία και μέσω του Νου, να αχθεί στο Έν, στην πηγή των Πάντων.

Στο τέρμα της φιλοσοφικής ανόδου, ανακαλύπτουμε την Απόλυτη Αρχή, που δεν εξαρτάται από τίποτα, αλλά από την οποία εξαρτώνται τα πάντα. Καθώς δίνει ύπαρξη σε ό,τι υπάρχει, είναι πάνω από την ύπαρξη: δεν είναι. Αλλά καθώς κανένα πράγμα δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να είναι (ένα σπίτι, ένας λαός...) και ενώ διαφέρει από αυτήν την ενότητα στην οποία συμμετέχει, η ανυποθετική Αρχή που δεν είναι ούτε υπάρχει, είναι συνεπώς το Έν. Το Έν δε θα ήταν το

πιο τέλειο αν παρέμενε μόνο. Όμως αυτό δε σημαίνει ότι χρειάζεται να δημιουργήσει. Δεν είναι ένας Θεός με πρόσωπο, ελευθερία και υποκειμενικότητα, δημιουργός του κόσμου. Δεν είναι ούτε δομικό πρότυπο ούτε αρχέτυπο, όπως η πλατωνική Ιδέα. Το Εν-Είναι είναι δύναμη του παντός, και η δύναμη του διαχέεται παντού, αναδύεται όπως η ζέστη από μια εστία. Οι ουσίες (ή υποστάσεις) που αναδύονται από το Εν είναι ο Νους, η Ψυχή (οι τρεις υποστάσεις που αποτελούν μια οργανική ενότητα), τέλος ο υλικός κόσμος, ο οποίος θεωρείται ουσιαστικά μη είναι. Αυτά τα οντολογικά επίπεδα που διακρίνει ο Πλωτίνος είναι Πλατωνικές έμπνευσης, μιας που ο Πλάτωνας είναι αυτός που δέχτηκε ότι η πραγματικότητα αποτελείται τόσο από όντα και μη όντα όσο και από σχεδόν όντα και σχεδόν μη όντα, διέκρινε δηλαδή μια σειρά οντολογικών επιπέδων.

Τι μπορεί να πει κανείς για το Εν; Τίποτα. Αρχή του λόγου τοποθετείται επέκεινα του λόγου, εκφεύγει της δυνατότητας προσέγγισης από τον λόγο. Αρχή του Νου υπερβαίνει τον Νου, ο οποίος δεν μπορεί συνεπώς να το κατανοήσει. Το μόνο που μας μένει είναι η μυστικιστική εμπειρία.

Στην κίνηση της καθόδου (κάθοδος του Ενός μέχρι την ύλη) πρέπει να απαντήσει η κίνηση της ανόδου, με την οποία η ψυχή, κομμάτι του θείου, πρέπει να υψωθεί προς το Εν για να ενωθεί με αυτό. Απαλλαγμένη απ' ό,τι δεν είναι «ούτε καθαρό ούτε αγνό» (την κλήση προς το σώμα και την ύλη), η ψυχή ξαναβρίσκει την ομορφιά της, της οποίας πηγή είναι η ανυποθετική Αρχή. Μέσα στην έκσταση, ο σοφός γίνεται «θεός». Η πνευματική διαλεκτική έδωσε τη θέση της στην πνευματική ζωή. Ο Πλατωνικός οντολογικός διϊσμός μετασχηματίζεται από τον Πλωτίνιο σε μια αποκλειστικά πνευματοκρατική και θρησκευτική φιλοσοφία, αλλά χωρίς θρησκεία. Το Εν δεν προσφέρεται σε μεθοδική προσέγγιση και γι' αυτό δεν μπορεί να προσπελασθεί γνωστικά από το Νου, αυτό που μπορεί να κάνει ο Νους είναι να το γνωρίσει αρνητικά, δηλαδή ως προς το τι το ίδιο δεν είναι. Η μεθοδολογική αυτή στάση συνιστά αρχή της αποφατικής θεολογίας.

Οι «Εννεάδες» του Πλωτίνου θα υμνήσουν το Εν, τον Νου και την Ψυχή (τις τρεις υποστάσεις που αποτελούν μια οργανική ενότητα, η

οποία διαφεύγει της νοητικής σύλληψης). Μολονότι οι Πλατωνικές ιδέες του Αγαθού, των Ιδεών και των Ψυχών, χρωματίζουν τις τρεις υποστάσεις και μολονότι η ύλη κατά τον Πλωτίνιο διαπνέεται, όπως το υποκείμενο στον Αριστοτέλη, από τις ιδιότητες της μορφής, η διαλεκτική των «Εννεάδων» ομοιάζει με τη μυστικιστική έκσταση και τον ενθουσιασμό ενός αγίου. Αν αφαιρέσουμε όσα αναφέρει για την αιωνιότητα της ύλης, την εντελέχεια του Θεού, τη θεότητα των άστρων και τη δυνατότητα της μαγείας, θα διαπιστώσουμε ότι η χριστιανική θεολογία εμπνεύστηκε και επηρεάστηκε τόσο από τον

Πλωτίνιο, όσο και από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Η χριστιανική «φιλόανθρωπος αγάπη» έχει αναλογίες με τον Πλωτίνιο έρωτα προς το Εν και τη χαρά της έκστασης, όσο και με τα λόγια της ιέρειας Διοτίμας στο «Συμπόσιο» του Πλάτωνα. Ο τρόπος που χρησιμοποιεί ο Πλωτίνιος το «πάθος», μας θυμίζει το «πάθος της αμαρτίας» που θα συναντήσουμε αργότερα στο έργο του Γρηγορίου του Νύσση.

Δομικό γνώρισμα της μεταφυσικής είναι η ανθρωποκεντρική θεώρηση της αλήθειας, η παραγνώριση της δυναμικής σχέσης αποκάλυψης και απόκρυψης (δηλαδή του χαρακτήρα της αλήθειας ως α-λήθειας), η παραμόρφωση της συναρμογής παρουσίας και απουσίας και η μετατροπή της σε καθολική παρουσία, η άρνηση αποδοχής των φωτοσκιάσεων και η πίστη στην καθολική διαύγηση των όντων, ο εξοβελισμός του ίσκιου και του σκοταδιού και η αντιμετώπιση του Κόσμου ως αντικείμενο που προσφέρεται σε γνωστική διαύγηση και τεχνική χειραγώγηση.

Από τους χρόνους της προσωκρατικής σκέψης έως και τους Ελληνιστικούς χρόνους, κάθε μεταφυσική σκέψη (είτε ιδεαλιστική είτε υλιστική) διατυπώνει τους όρους της Ολότητας του Είναι και αναζητά την ουσία του, διαχωρίζοντας όμως το είναι από το μη είναι, το είναι από το φαίνεσθαι, τα πράγματα από τα φαινόμενα. Η εμμονή στην Ολότητα του Είναι επέφερε την κλειστότητά του. Το Είναι ως αυτοαναφορικό απόλυτο, απέφυγε και αρνήθηκε το Άλλο του, αυτό που δεν είναι και το άφησε ά-σκεφτο. Όμως στη δύση της ιστορίας της φιλοσοφικής σκέψης, ανατέλλει αυτό που αρνήθηκε, το αόρατο μη είναι γίνεται η ορατή όψη της πλανητικής εποχής. Είναι και μη Είναι, η σχέση τους, το ενιαίο και διαφοροποιημένο

φευγαλέο και μετέωρο κέντρο που τα ενώνει, χωρίς να τα ταυτίζει και να τα διακρίνει και δίχως να τα διαχωρίζει «είναι» το Αυτό που ξετυλίγεται ως Χρόνος, Ενιαία και Πολλαπλά. Αυτό, η Ενότητα του Πολλαπλού και η Πολλαπλότητα του Ενός, δε γνωρίζει θεμέλιο Φυσικό, Θείο, Ανθρώπινο, «είναι» το αβυσσαλέο άνοιγμα που αποκαλύπτεται μέσω των μεταμορφώσεων του χωροχρόνου. Το Αυτό ξετυλίγεται ως Χρόνος και η σκέψη «είναι» ο Χρόνος που σκέπτεται τον εαυτό του, Χρόνος «είναι» η Σκέψη που σκέπτεται τον Χρόνο, στον χρόνο με τον Χρόνο. Χρόνος και Σκέψη, οι χρόνοι του Χρόνου και οι σκέψεις της Σκέψης αποτελούν διαστάσεις της Ανοικτής Ολότητας του Κόσμου.